

Het middeleeuwse openbare badhuis: fenomeen, metafoor, schouwtoneel

‘Echt onderzoek volgt een grillig pad zonder bewijsbaar doel, waar een vooraf aangewezen bestemming bijna nooit blijkt te bestaan.’

Vincent Icke in het NRC van 6-12-2014 in een reactie op de kort daarvoor gepresenteerde Wetenschapsvisie van minister Jet Bussemaker en staatssecretaris Sander Dekker.

Het middeleeuwse openbare badhuis: fenomeen, metafoor, schouwtoneel

FABIOLA VAN DAM

Verloren
Hilversum
2020

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

Boekenfonds Elisabeth Grent/ F.J.A.M. van der Helm
Stichting Professor van Winter Fonds
Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
J.E. Jurriaanse Stichting
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Stichting De Gijsselaar-Hintzenfonds

Afbeelding op het omslag: Badhuisscène. Gekleurde pentekening, Astrologisch-Astronomisch verzamelhandschrift, 16e eeuw. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.
Cod. Guelf 87 August 4°, fol. 139r.

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd op 4 december 2020 aan de Universiteit Utrecht.

ISBN 9789087048679

© 2020 Fabiola van Dam
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	11
Inleiding: “Waar kan ik hier een badhuis vinden?”	15
1 Het middeleeuwse badhuis als onderzoeksthema	25
1.1 Theoretisch kader en onderzoeksmethoden	25
1.2 Het openbare badhuis als onderzoeksthema	28
1.3 Het probleem van de primaire bronnen en de reconstructie van een profiel als oplossing voor een onderzoeksdilemma	29
1.4 Noties van vuil en schoon: badvoorschriften en badafbeeldingen als primaire bron	31
1.5 Het openbare badhuis in het historisch onderzoek	32
1.6 Het geërotiseerde badhuis	33
1.7 Het badhuis als bordeel en de geschiedenis van een legende: een tijdgebonden mythe?	36
1.8 Het openbare badhuis als schouwtoneel in de geschiedenis van zeden en gewoonten	37
2 Het openbare badhuis als fenomeen in de middeleeuwse stad	41
2.1 Inleiding	41
2.2 Waarom ‘het’ badhuis niet bestaat	41
2.3 Een publieke voorziening	45
2.4 Het badhuis: bron van zorg?	46
2.5 Het materiële badhuis	48
2.6 Het badhuis: een middeleeuwse sauna	50
2.7 In het badhuis	53
2.8 Gezondheidscentrum avant la lettre	56
2.9 De badroutine	59
2.10 “Der Bader oder sein gesinde”: het personeel van het badhuis	63

3	Het badhuis als openbare ruimte en als factor in het dagelijks leven.	
	Drie teksten ter illustratie	67
3.1	Inleiding	67
3.2	Het openbare badhuis, het dagelijks leven, het gewoonterecht en de <i>Codices picturati</i> in Eike von Repgow's <i>Sachsenspiegel</i>	68
3.2.1	Het badhuis als pictogram: de illustratie bij 'Wer des anderen swert oder bekin oder schermesser' in de <i>Wolfenbütteler Sachsenspiegel</i>	73
3.2.2	Bad en badhuis: nut of genoeg?	75
3.3	Tot nut van de wereld: het badhuis, het dagelijks leven en twintig redenen om een badhuis te bezoeken: 'Dicz ist vom Bade' van Koning van Odenwald	76
4	De traditie van een fenomeen	82
4.1	Vier vooronderstellingen	82
4.2	Eerste vooronderstelling: het zijn de Romeinen	83
4.2.1	<i>Panem et circenses</i> en het openbare badhuis	84
4.2.2	Sporen van een Romeins verleden? De geïllustreerde badscènes in de 14 ^e - en 15 ^e - eeuwse <i>Faits et dits mémorables</i> : de Franse vertalingen van Valerius Maximus' <i>Facta et dicta memorabilia</i> (ca. 50 AD)	87
4.2.3	Overdaad en mateloosheid verbeeld, of hoe een klein probleem grote gevolgen kan hebben tot aan de dag van vandaag: de <i>balnea pensilia</i> in Boek IX.1	90
4.2.4	Hoogmoed en onbetrouwbaarheid op de stoep van het badhuis: het bad van Philips de Goede, Wolfert van Borssele en Lodewijk van Gruuthuise in boek IX.5	94
4.3	Tweede vooronderstelling: kruisvaarders	97
4.4	Derde vooronderstelling: het vroege plattelandsbadhuis: de " <i>balnearius, pistoria, coquina vel cetera huiusmodi</i> " in de <i>Lex Baiuvariorum</i>	101
4.4.1	Een badhuis op de Oudfriese hofstede. De 'ni bethe ni bedde formule' in de Oudfriese boeteregisters	103
4.4.2	De vijftien wendan: 'dingen die hij niet meer zo goed kan als vroeger'	106
4.4.3	'Ni bethe ni bedde' als wendan	108
4.5	Vierde vooronderstelling: de markt en rurale corporatie, een gemeenschappelijk stramien	110
4.5.1	De vroege, stedelijke markt	110
4.5.2	Communes of buurgemeenschappen	111
4.5.3	Een gedeeld stramien	113
4.5.4	Een gemeenschappelijk stramien in de praktijk: "Die ene stadt wel willen regeren" en Jan van Boendale (1280-ca. 1330) als gids	113
4.5.5	"Poente" als een moreel, sociaal en politiek programma	117
	Terugblik: "Une création de ce temps?"	118

5	Waarom gaat een mens in bad, of de complexiteit van de fysiologie van het menselijk lichaam	121
5.1	In bad gaan om orde te scheppen	121
5.2	Hygiëne en de taal van vuil en schoon	123
5.3	Het middeleeuwse <i>Regimen sanitatis</i>	124
5.4	Waarom gaat een mens in bad: de badvoorschriften in Magninus Mediolanensis' <i>Regimen sanitatis</i> (1333-1335)	125
5.5	De effecten van een bad	128
5.6	Metabolisme: digestie en assimilatie van voedsel als basale levensprocessen	131
5.7	Het poreuze lichaam: balanceren op de rand van het evenwicht	134
5.8	<i>Balneare, digerere en resolvere</i> : drie sleutelwoorden	139
5.9	De semantiek en de beeldtaal van veranderingsprocessen	140
5.10	Beeldverwantschappen	144
5.10.1	Beeldverwantschappen A: distillatietechniek	146
5.10.2	Beeldverwantschappen B: De 'kook'-vaten van het lichaam en de 'kook'-vaten van de destillatietechniek	147
5.10.3	Beeldverwantschappen C: het model van lichaam als model voor een destillatieapparaat	147
5.10.4	Beeldverwantschappen D: Distillatie als metafoor voor veranderingen ten goede of ten kwade	148
5.11	Het badhuis een bain-marie?	148
6	De metabolisme-is-koken metafoor als verklaringsmodel voor zonde en verlossing en als argument voor een sociaal-politiek programma	156
6.1	Inleiding	156
6.2	Zorgen voor de ziel in het Cisterciënzer <i>Sermones super Cantica canticorum</i> : de preken over het <i>Hooglied</i>	157
6.2.1	Het <i>Hooglied</i> een brood, ervaring een boek	158
6.2.2	Het lichaam: helper, gids en werktuig	160
6.2.3	De taal van het lichaam, een taal voor de ziel	162
6.2.4	Vloeien en vervluchtigen: " <i>Non cernitis quod liquefit, defluit et descendit, et evanescit?</i> "	163
6.2.5	" <i>Sacculus pertusus, sacculus meus</i> ": mijn lichaam een lekkend vat	165
6.2.6	Proces en structuur: de twee facetten van de metabolisme-is-koken metafoor	168
6.3	Een lichaam dat 'kookt' als model voor de samenleving en haar bestuur: Johannes van Salisbury's <i>Policraticus</i> (1159)	168
6.3.1	Inleiding	168
6.3.2	Johannes van Salisbury en <i>Policraticus</i>	171
6.3.3	De lichamen in <i>Policraticus</i> : variaties op een thema?	174
6.3.4	<i>Policraticus</i> en de fysiologie van het lichaam-dat-de-gemeenschap-is	175

6.3.5	“ <i>Tribuere unicuique quod suum est</i> ”: aan een ieder het zijne geven	178
6.3.6	“ <i>Venter deuorat et consumit</i> ”: ‘verdelen’ als politieke basisvaardigheid	183
	Tussenspel	187
7	‘Omwille van het gemeyn oirbaer’: een middeleeuwse opvoering die zowel tragedie, moraliteit als klucht is	190
7.1	Inleiding	190
7.2	De mens een speler, het leven een toneelstuk en de wereld klucht én drama	192
7.3	De publieke ruimte een schouwtoneel	193
7.4	Het verbeelde badhuis: hulpmiddel, metafoor en schouwtoneel	198
7.5	Het badhuis een gebedshuis: twee mystieke teksten uit de zestiende eeuw	198
7.5.1	Het badhuis van Sint-Ursula	201
7.5.2	Voor de arme zielen een warm bad “Oh herr Jesu Christe erbarme dich”	206
7.6	Het badhuis een leermodel	211
7.6.1	Thomas Murners <i>Ein ganz andechtig geistliche badenfart</i>	212
7.6.1.1	Thomas Murners “reiche Erfindungsgabe” en de “aus allerhand anderen Quellen zuströmenden Stoff” De <i>Badenfart</i> en de <i>Pfüllinger Liederanhang</i>	215
7.6.2	De wereld en haar bewoners door de ogen van een evangelische prediker-badbaas: Johannes Spangenberg’s <i>Ein geistlich Badt der Seelen/ angezeigt im leiblichen Bade/ Durch sprüche der Schrift beweret</i>	219
7.6.2.1	De “drie standen”	221
7.6.2.2	“Der Unterbanck an der erden”	221
7.6.2.3	“Der Mittelbanck”	223
7.6.2.4	“Auff der Oberbanck”	224
7.6.2.5	Een bad om nooit te vergeten	225
7.6.2.6	Scheren, nagels en wenkbrauwen bijknippen	225
7.6.2.7	Handen en voeten	226
7.6.2.8	Het hoofd	226
7.6.2.9	De pedagogie van angst en vreze	227
7.7	Het badhuis als metafoor: een Narrenspiegel en een Huis van Bloed, Zweet en Tranen	229
7.7.1	De eerste metafoor: Het badhuis een narrenspiegel	230
7.7.1.1	Geneesheren, dwazen en het badhuis: de geneesheer van melanen	230
7.7.1.2	De geneesheer in het <i>Proscenium Vitae Humanae</i>	231
7.7.1.3	Een geestelijke geneesheer-narrenbezweerder	233

7.7.1.4	Badhuisnarren en de erotiek als aartsvijand van de zelfbeheersing. Drie badscènes	235
7.7.1.5	De badstoof of de Hekeling der Ouderlingenliefde	237
7.7.1.6	Twee vrouwen, een bad en een nar	240
7.7.1.7	Een speelkaart	241
7.7.2	De tweede metafoor: Het badhuis een Huis van Bloed, Zweet en Tranen	243
7.7.2.1	Instrumenten: loog	245
7.7.2.2	Het badhuis een martelkamer: Het vagevuur van Sint-Patricius	247
7.7.2.3	Het badhuis een martelkamer: Het hellebad	250
7.8	Het badhuis als verdienmodel voor gewetenloze bloedzuigers, woekeraars en als strijdtoneel	254
7.8.1	Het Judenbad	255
7.8.2	Des Bapsts und der Pfaffen badstub	259
7.8.3	Het badhuis als strijdtoneel	263
Achteraf gezien		268
	De plaats van dit onderzoek in het onderzoeksveld	269
	Een beeldarchief als basis voor het onderzoek	269
	Een metafoor om orde te scheppen	271
Summary		274
Bijlagen		277
Bijlage 1	De badwoorden in de <i>Badestube</i> , het <i>Seelenbadt</i> , de <i>Badenfart</i> en het <i>Geistlich Bad</i>	277
Bijlage 2	De badroutine: alle hoofdstukken in Thomas Murners <i>Ein ganz Andechtig geistliche Badenfahrt</i>	280
Bibliografie primaire bronnen		281
	Gedrukte bronnen	281
	Uitgegeven bronnen	283
Bibliografie secundaire literatuur		287
Overzicht illustraties		308
Curriculum vitae		312

Woord vooraf

“Het badhuis is net als de wereld: ook hier komt iedereen er naakt en zonder kleren binnen, ook hier is het vochtig, warm en koud tegelijkertijd, en ook hier kennen de bezoekers vreugde, verdriet en angst. En ook hier zijn ze, net als in de echte wereld, arm én rijk, oud én jong, van allerlei pluimage, goed en slecht, en dat allemaal door elkaar heen.” Dit is een citaat uit *Ein geistlich Badt der Seelen / angezeigt im Leiblichen Bade*, geschreven in 1552.¹ Het geschriftje is van de evangelische² theoloog en prediker Johannes Spangenberg. Hij gebruikt in deze tekst het reinigen van het lichaam in het badhuis om het reinigen van de ziel voor zijn toehoorders/lezers te visualiseren en bijna letterlijk invoelbaar te maken. Hij doet dit, omdat hij ervan uitgaat dat zijn boodschap zo goed begrepen en onthouden zal worden. Het badhuis en alles wat zich daarin afspeelt, heeft kennelijk zóveel zeggingskracht, dat hij het kan gebruiken als metafoor voor het reinigingsproces van de ziel. Hiermee is het badhuis ook een schouwtoneel voor en van middeleeuwse noties van vuil en schoon, van de handelingsrepertoires die daarbij horen en van de taal en beeldtaal die gebruikt worden om daarover te communiceren.

Dit is het onderwerp van dit boek. De kiem ervan is, achteraf gezien, al lang geleden gelegd in het midden van de jaren zestig, toen ik de opleiding Cultureel Werk volgde op de Sociale Academie *De Aemstelhorn* in Amsterdam. Het is de tijd van de flowerpower, van het psychodrama, van de ‘spiegelende’ therapie van Rogers en van de sensitivity training. Het is vooral de tijd van de ontdekking van creativiteit, spelen en verbeelden als existentiële zijnsvormen van de mens. Het ‘Ik denk, dus ik ben’ van Descartes maakte plaats voor het door de tijdgeest geformuleerde ‘Ik ben, omdat ik speel’. Deze concepten boden mij (en velen van mijn leeftijdgenoten) een nieuwe en weidse blik op wat de mens maakt tot wat hij werkelijk zou zijn: een dynamisch, zichzelf en zijn omgeving spelenderwijs verkennend, een leven lang lerend en vormgevend wezen. Een wezen dat de hele wereld ziet als speelvloer en leerschool van dat existentiële spel, tevens levensopdracht, dat *zelfverwerkelijking* heet. De wereld is een *Living Theatre* waarin men hartstochtelijk op zoek is naar het paradijs, maar

1 Spangenberg 1552. Hierna: *Geistlich Badt*. Johannes Spangenberg was evangelisch theoloog en historicus (1528-1604). Hij was onder andere nauw betrokken bij de introductie van het Lutheranisme in Antwerpen.

2 Het is de term die de bronnen altijd gebruiken en ik heb die daarom gehandhaafd.

dan een *Paradise Now*.³ Een paradijs waarin men, niet belemmerd door competitie en hiërarchische verhoudingen, kan leven vanuit een levenshouding die ‘zelfverantwoordelijke zelfbepaling’ genoemd wordt.⁴

Drie wetenschappers maakten in die tijd diepe indruk op me en hun sporen zijn in mijn werk goed zichtbaar. Van het werk van de fenomenoloog Van den Berg kon ik maar niet genoeg krijgen en ik verslond *Metabletica of Leer der Veranderingen. Beginselen van een historische psychologie* en de twee delen van *Het menselijk lichaam. Een metabletisch onderzoek*.⁵ Hetzelfde gold voor het werk van de cultuurhistoricus Johan Huizinga. *Homo ludens* en zijn *Herfstij der Middeleeuwen* boden me een historisch kader dat ik nooit meer zou verlaten.⁶ En dan is er nog Marshall McLuhans *Understanding Media: The Extensions of Man*, dat prachtige boek over de relatie van de mens tot zijn verlengstukken: een instrumentarium van ‘harde’ en ‘zachte’ technologieën dat hulpmiddel en tegelijkertijd communicatiesysteem is en dat zo prachtig aansluit op Van den Bergs *Metabletica*.⁷ Ze staan nu, vijftig jaar later, nog steeds in mijn boekenkast en de onderstrepingen, opmerkingen en uitroeptekens op hun pagina’s zijn stille getuigen van de intense belangstelling waarmee ik hun werk las. Het is in die tijd geweest dat ik gefascineerd raakte door het idee dat het aan mensen eigen is om voortdurend manieren te bedenken om de grote en kleine problemen van het leven letterlijk en figuurlijk te ordenen en daarmee hanteerbaar te maken. Dat leidt tot een materieel en immaterieel instrumentarium, dat ideeën, taal, technologieën en praktijken, normen, waarden, gewoonten, leefvormen en kennissystemen bevat. Het vindt zijn neerslag in de organisatie en de vormgeving van omgeving en ruimte, van wetgeving en sociaaleconomische spelregels. Het instrumentarium heeft een ingebouwd veranderingspotentieel, waardoor het gebruik ervan niet alleen veranderingen teweegbrengt in datgene wat ‘geordend’ moet worden, maar ook in het instrumentarium zelf. Het maakt deel uit van een keten van elkaar opvolgende en steeds veranderende ‘technologieën van het bestaan’,⁸ die een geschiedenis hebben die nooit op zichzelf staat en die altijd sporen nalaat in de toekomst.⁹

Badcultuur is een voorbeeld van een dergelijk instrumentarium en ik heb het daarom gekozen als thema van dit boek. Badcultuur ontstaat, omdat mensen dingen die als vuil gezien worden, ervaren als een bedreiging. Dat is, omdat het, in de definitie van de antropologe Mary Douglas, gezien wordt als “displaced matter”, als iets wat zich op een plek bevindt waar het niet hoort te zijn. Het ontregelt zo de natuurlijke

3 Billeter 1969, 11. Het Living Theatre was een bekende alternatieve theatergroep, geleid door Julian Beck (1925-1985) en Judith Malina (1926-2015).

4 De term is van de pedagoog-fenomenoloog Martinus J. Langeveld (1905-1989). Hij zag een levenshouding gericht op zelfverantwoordelijke zelfbepaling van het kind als opvoedingsopdracht van ouders en andere opvoeders.

5 Berg 1970, ibidem 1965.

6 Huizinga 1958, ibidem 1919, 25ste druk 1999.

7 McLuhan 1966.

8 De term “technologieën van het bestaan” is een parafraze op de “technologieën van het lichaam” van Marcel Mauss 1935, in: Schlanger ed., 2006, 77-96.

9 Pred 1984, 279-297.

ke orde en brengt wanorde, chaos met zich mee. Omdat we dit associëren met ondergang en de dood, moet de natuurlijke orde beschermd en verdedigd worden. We doen dat door dat wat als 'vuil' gezien wordt te neutraliseren, het naar de marge te verbannen of het te verwijderen. Zo ontstaat er in de loop van de tijd een netwerk van verklaringsmodellen, spelregels, geboden en verboden; van gewoonten, voorschriften, sociale ordeningen en materiële voorzieningen rondom noties van vuil en schoon. Badvoorzieningen, de ideeën erachter en de spelregels eromheen zijn daarom geen toevallige verschijningen, maar ze zijn een expressie van wat een bepaalde cultuur op een bepaald moment beschouwt als vuil en schoon, ziek en gezond.¹⁰ Het badhuis is daarvan niet alleen fenomeen, maar is daarvoor ook een metafoor en niet in het minst een schouwtoneel. Het is dat niet alleen voor middeleeuwse mensen, maar ook voor hedendaagse historici, antropologen en anderen die geïnteresseerd zijn in de middeleeuwse ideeënwereld en de concretisering daarvan in het leven van alledag.

Dit boek had een lange wordingstijd waarin mijn wereld goed te vergelijken was met die van de laatmiddeleeuwse badhuisbezoeker van Spangenberg. Want ook in deze wereld was het weleens warm, vochtig en koud tegelijkertijd, was er diepe vreugde, maar ook pijn, verdriet en soms angst. En ook in deze wereld had ik ontmoetingen met mensen van velerlei pluinage, wijs en dom, arm en rijk, oud en jong, royaal, vrijgevig en behulpzaam of het tegendeel, betrokken of soms ongeïnteresseerd. Al die medebezoekers uit binnen- en buitenland van mijn middeleeuwse badhuis leverden een bijdrage aan het boek zoals dat er nu ligt. Het zijn er meer dan ik hier kan noemen en ik kan daarom niet anders doen dan ieder van hen hier te bedanken voor hun hulp en steun. Van enkelen van hen was de bijdrage extra groot. Allereerst zijn daar Willem Frijhoff en Bram van den Hoven van Genderen, die gedurende de vele jaren van onderzoek en het werk aan de tekst mij met raad en daad bij hebben gestaan, en Joris van Eijnatten, die in een later stadium bij mijn onderzoek betrokken werd. Dan zijn daar Marianne Elsackers, Hanno Wijsman, Orlanda Lie en Marietje van Winter, Arpad Orbán, Willem van Bentum, Jan van Hoek en Rob Meens, die mijn vele vragen met zoveel geduld hebben beantwoord. En minstens even veel dank ben ik verschuldigd aan Marcel van der Voort en Marco Mostert, die mijn tekst met zoveel geduld en deskundigheid hebben geredigeerd. De Vrije Universiteit van Amsterdam bedank ik voor de gelegenheid die ze me gaf aan de Netherlands Graduate School of Linguistics van de Landelijke Onderzoeksschool Taalwetenschap de cursus *Metaphor in discourse* te volgen, die daar in januari 2006 onder leiding van Gerard Steen gegeven werd. Mijn speciale dank gaat naar Douwe Draaisma, die me met zijn boek *De metaforenmachine, een geschiedenis van het geheugen* heeft laten zien hoe je cognitieve metaforen in het historisch onderzoek kunt gebruiken als onderzoeksinstrument en hoe je erover en ermee kunt vertellen zonder al te abstract te worden.¹¹ En zeker ook een dankwoord waard zijn de vele binnen- en buitenlandse

10 Douglas 1966; herziene editie 2002. Hierna: Douglas 2002.

11 Draaisma 1995.

bibliotheken en musea, die de bijzondere collectie illustraties in dit boek mogelijk gemaakt hebben. Ze hebben daartoe soms diep in hun collecties moeten zoeken, zoals de Universiteitsbibliotheek in Basel, om die ene vroeg-zestiende-eeuwse afbeelding te vinden waar ik om vroeg, en die zich dan bleek te bevinden ingeplakt aan de binnenzijde van de kaft van een twaalfde-eeuws Cisterciënzer gebedsboek.